

μέλλομεν νά συναντήσωμεν διὰ τὴν διαφύλαξιν τούτων. Ὅλοι σχεδὸν οἱ ναοί, τοὺς ὁποίους ἐπεσκέφθημεν, ἔχουν ἀνάγκην συντηρήσεως, ὅπως δὲ εὐρίσκονται μακρὰν καὶ εἰς χωρία ἐρημούμενα ἐσχάτως διὰ τῆς μεταναστεύσεως, κινδυνεύουν νά καταρρεῦσουν λόγῳ ἐγκαταλείψεως. Ἄλλο μέγα ζήτημα εἶναι ἡ διαφύλαξις τῶν εἰκόνων ἀπὸ τὰς ἀρπακτικὰς βλέψεϊς τῶν ἀρχαιοκαπήλων.

ΕΡΓΑΣΙΑΙ ΣΤΕΡΕΩΣΕΩΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ ΗΠΕΙΡΟΥ

Αἱ ἐργασίαι στερεώσεως ἐξετελέσθησαν διὰ συνεργεῖου κτιστῶν ἐκ Κονίτισης, οἵτινες εἶχον ἐργασθῇ ἐπὶ σειρὰν ἐτῶν εἰς ἀναστηλώσεις τῆς ΙΑ' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων. Λόγῳ τοῦ περιορισμοῦ τῶν πιστώσεων καὶ τοῦ προκεχωρημένου χειμῶνος αἱ ἐργασίαι περιορίσθησαν εἰς μνημεῖα χρῆζοντα ἀμέσου ἐπεμβάσεως καὶ ὅπως δὴποτε προσιτά.

Τὰς ἐργασίας ἐπέβλεψεν ὁ Ἐπιμελητὴς κ. Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, ὅστις καὶ ἐκθέτει κατωτέρω τὰ περὶ αὐτῶν.

ANNA XATZHNIKOLAOU

Κατὰ τοὺς μῆνας Δεκέμβριον 1965 καὶ Ἰανουάριον 1966 ἐξετελέσθησαν αἱ ἀκόλουθοι ἐργασίαι στερεώσεως μνημείων:

1. **Κάστρον Ἰωαννίνων.** Ἐστερεώθησαν καὶ συνεπληρώθησαν ἐτοιμόρροπα τμήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ τείχους τοῦ Κάστρου ἐπὶ τῆς παραλιακῆς λεωφόρου Διονυσίου Σκυλοσόφου, ὡς καὶ τμήματα τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου (Πί ν. 301 α - β). Ἐκλείσθη ἐπίσης δωδεκάς εἰσόδων καταφυγίων, σκαφέντων κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ πολέμου ἐντὸς τοῦ τείχους τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου. Τέλος ἐστερεώθησαν ἐτοιμόρροπα τμήματα τοῦ κατὰ τὴν ὁδὸν Μάνθου Οἰκονόμου μπεζεστενίου καὶ ἐφράχθη τοῦτο διὰ σιδηροῦ πλέγματος.

2. **Τουρκικὸς λουτρὼν (χαμάμ) ἐντὸς τοῦ Κάστρου Ἰωαννίνων.** Ὁ θόλος τοῦ ἔφερε μεγάλας ὀπὰς καὶ μέγα τμήμα τοῦ τυμπάνου εἶχε καταστραφῇ. Πρὸς στερέωσιν τοῦ θόλου ἀνεκτίσθη μέχρις ὀρισμένου ὕψους τὸ ὀκταγωνικὸν τύμπανον καὶ ἐκλείσθησαν διὰ παλαιῶν πλίνθων αἱ ὀπαὶ πλὴν τῆς ἐπὶ τῆς προσόψεως, δι' ἣν δὲν ὑπάρχουν σαφὴ στοιχεῖα, ἐὰν ὑπῆρχεν ἐκεῖ παράθυρον ἢ ὄχι. Ἐστερεώθησαν δύο κόγχαι τοῦ πρώτου (βορείου) διαμερίσματος (Πί ν. 302 α - β).

3. **Νῆσος Ἰωαννίνων.** Ἐγένετο ἀνάσυρσις τῶν κεράμων τῆς στέγης τοῦ νάρθηκος τῆς μονῆς

Προδρόμου καὶ ἐπεσκευάσθη τὸ ὑπέρθυρον τῆς νοτίας θύρας αὐτοῦ. Ἐστερεώθη τὸ νότιον τμήμα τοῦ δαπέδου τοῦ ἱεροῦ τοῦ ὡς ἄνω ναοῦ, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ὑπάρχει κρύπτη. Εἰς τὴν μονὴν Ἀγίου Νικολάου Ντίλιου ἐγένετο μερικὴ ἀνάσυρσις τῶν κεράμων τῆς στέγης τῶν Δ. τοῦ καθολικοῦ κελίων.

4. **Κορύτιανη Κατσανοχωρίων.** Ἐγένετο ἀποχωμάτωσις κατὰ τὴν νοτίαν καὶ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τοῦ ναοῦ τοῦ νεκροταφείου (Παναγίας) καὶ ἀφηρέθησαν δύο δένδρα, ἅτινα ἐφύοντο παρὰ τὸν νότιον τοῖχον. Ἡ ἐργασία αὕτη ἦτο ἀναγκαία, διότι οἱ τοῖχοι διεποτίζοντο καὶ κατεστρέφοντο αἱ τοιχογραφίαι τοῦ ναοῦ. Διὰ νὰ μὴ διαποτίζωνται τὰ θεμέλια, ἐστρώθη τὸ ἀνασκαφέν τμήμα διὰ σκυροκονιάματος, ἐπὶ τοῦ ὁποῖου ἐτοποθετήθησαν πλάκες. Διηνοίχθη μικρὸς χάνδαξ, διὰ τοῦ ὁποῖου τὰ Ν. καὶ Α. τοῦ ναοῦ ρέοντα ὕδατα θὰ διοχετεύωνται Α. τοῦ περιβόλου τοῦ νεκροταφείου.

5. **Καλέντζι Κατσανοχωρίων.** Ἐπεσκευάσθη ἡ στέγη τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Νικολάου, διὰ τῆς ὁποίας διήρχοντο τὰ δμβρια ὕδατα, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστρέφονται αἱ τοιχογραφίαι.

6. **Ραβένια Δωδώνης.** Ἐγένετο διαμόρφωσις τῶν κατὰ τὴν βορείαν πλευρὰν τοῦ ναοῦ κατασκευασθεισῶν πρὸ ἐτῶν τριῶν ἀντηρίδων, ὥστε νὰ μὴ διαποτίζωνται ἀπὸ τὰ δμβρια ὕδατα. Συνεπληρώθη ἡ τοιχοποιία τῆς βάσεως τῆς τριπλεύρου ἀψίδος καὶ ἐγένετο μερικὴ ἀνάσυρσις τῶν πλακῶν τῆς στέγης.

7. **Μονὴ Παλιουρῆς.** Τὸ ἔδαφος κατὰ τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ καθολικοῦ εἶναι πολὺ ὑψηλότερον τοῦ ἐσωτερικοῦ δαπέδου. Τὰ ἐκ τῆς στέγης καταπίπτοντα δμβρια ὕδατα διεπότιζον τὸ χῶμα καὶ τὸν νότιον τοῖχον τοῦ καθολικοῦ μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ὑφίστανται σοβαρὰν φθορὰν αἱ κοσμοῦσαι τὸν τοῖχον τοῦτον τοιχογραφίαι. Ἐγένετο ἀποχωμάτωσις εἰς βάθος περίπου 0,80 μ. κατὰ τὸ ἀνατολικὸν τμήμα τῆς νοτίας πλευρᾶς τοῦ καθολικοῦ, ὡς καὶ μικροτέρα τοιαύτη παρὰ τὸν ἀνατολικὸν τοῖχον. Τὰ ἀποχωματισθέντα τμήματα ἐστρώθησαν διὰ σκυροκονιάματος καλυφθέντος διὰ πλακῶν.

8. **Βροσίνα.** Ἐγένετο ἀνάσυρσις τῶν πλακῶν τῆς στέγης τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ νάρθηκος εἰς τὴν διαλελυμένην μονὴν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου, ἀπέχουσιν 10' νοτίως τοῦ χωρίου.

9. **Πετροβίτσα Θεσπρωτίας.** Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος ἡ ΙΑ' Ἀρχαιολογικὴ Περιφέρεια εἶχε προβῇ εἰς ἀνακατασκευὴν τῆς στέγης τοῦ κυρίως ναοῦ καὶ τοῦ ἐσωνάρθηκος τῆς βασιλικῆς τῆς Κοιμήσεως. Ἡδὴ ἡ ἐργασία ἐκείνη συνεπλη-

ρώθη διά τῆς κατασκευῆς νέας ἀμφικλινοῦς στέγης τοῦ ἐξωνάρθηκος ἀντὶ τῆς παλαιᾶς, ἥτις ἦτο τελείως κατεστραμμένη. Ἡ κάλυψις ἐγένετο διά κοίλων κεράμων. Ἐχρησιμοποιήθη καὶ εἰκοσὰς παλαιῶν βυζαντινῶν κεράμων, αἵτινες εἶχον περὶ σωθῆ ἀπὸ παλαιὰν στέγην.

10. **Νεοχωράκι Ἀρτης.** Κατὰ τὴν βορείαν, ἀνατολικὴν καὶ νοτίαν πλευρὰν τῆς Παναγίας τοῦ Μπρωῶνι εἶχον συσσωρευθῆ ὄγκοι χωμάτων με ἀποτέλεσμα νὰ διαποτίζονται ὑπὸ τῆς ὑγρασίας οἱ τοῖχοι τοῦ μνημείου. Ἐγένετο εὐρείας ἐκτάσεως ἀποχωμάτωσις, ἀποκοπέντων συγχρόνως δένδρων καὶ θάμνων, φυομένων πλησίον τοῦ ναοῦ, τῶν ὁποίων αἱ ρίζαι προὔξενον ζημίαν εἰς τὰ θεμέλια.

Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

ΔΥΤΙΚΟΝ ΖΑΓΟΡΙ

Ὁ Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων Παν. Βοκοτόπουλος ἐξήτασε τὰ μνημεῖα τῆς περιοχῆς καὶ κατέγραψε τὰς εἰκόνας καὶ τὰ κειμήλια τῶν ναῶν καὶ τῶν μονῶν. Κατωτέρω περιγράφονται, ἐν πάσῃ δυνατῇ συντομίᾳ, οἱ κυριώτεροι τῶν ναῶν καὶ αἱ ὅπωςδῆποτε ἀξιόλογοι εἰκόνες καὶ τὰ κειμήλια.

Ἐξαιρουμένης τῆς Ἀγίας Παρασκευῆς Μονοδενδρίου καὶ τοῦ Ἀγίου Νικολάου Καλυβίων Ἐλαφοτόπου, οὐδὲν τῶν περιγραφομένων κτηρίων εἶναι προγενέστερον τοῦ 17ου αἰ. Οἱ κυριαρχοῦντες τύποι ναῶν εἶναι, διὰ μὲν τοὺς μεγαλύτερους ἐξ αὐτῶν ἡ τρίκλιτος βασιλική, στεγαζομένη διὰ τετρακλινοῦς στέγης σχηματιζούσης κατὰ τὴν ἀνατολικὴν καὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰν κολοβὸν ἀέτωμα («μισὸ κεντρί»), ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐπικάθεται στενὸς καὶ ὑψηλὸς τροῦλλος, ἡ ἐξωτερικὴ διάμετρος τοῦ ὁποίου ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ πλάτος τοῦ μέσου κλίτους· διὰ δὲ τοὺς μικρότερους ἡ μονόχωρος αἶθουσα, στεγαζομένη διὰ τετρακλινοῦς στέγης ἀποληγούσης ἐπίσης εἰς «μισὸ κεντρί». Κατὰ τὸν 17ον αἰ. ἐπιχωριάζει ὁ τύπος τοῦ ἀπλοῦ σταυρεπιστέγου ναοῦ (Α1 κατὰ τὴν κατάταξιν τοῦ Καθηγητοῦ κ. Ἀ. Ὁρλάνδου· βλ. ABME, Α' (1935), σ. 42). Εἰς τοὺς μεγαλύτερους τῶν ναῶν ὑπάρχει νάρθηξ, ὅπου ἐκκλησιάζοντο αἱ γυναῖκες («γυναικεῖον»). Κατὰ τὴν μίαν, τὰς δύο ἢ καὶ τὰς τρεῖς πλευρὰς τῶν ναῶν (ἐξαιρουμένης πάντοτε τῆς ἀνατολικῆς), προσκολλᾶται ἀνοικτὴ ἢ κλειστὴ στοά, ἀπαραίτητος λόγῳ τῶν δυσμενῶν κλιματολογικῶν συνθηκῶν τῆς περιοχῆς, τῆς ὁποίας τὸ ὑψόμετρον πλησιάζει ἢ καὶ ὑπερβαίνει (Μονοδένδρι, Ἐλαφότοπος) τὰ 1000 μ.

Οἱ ναοὶ τοῦ Ζαγορίου εἶναι φκοδομημένοι διὰ

λαξευτῶν ἀσβεστολίθων, τεθειμένων δι' ἀφθόνου κονιάματος, ἄνευ παρεμβολῆς πλίνθων. Ἡ στέγασις γίνεται διὰ πλακῶν.

Αἱ τοιχογραφίαι καὶ αἱ εἰκόνες εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον βορειοελλαδικῆς τέχνης, ἔργα εἴτε ἐντοπίων τεχνιτῶν, εἴτε ζωγράφων ἐκ Λινοτοπίου ἢ Χιονάδων.

Οἱ πλεῖστοι τῶν ἐξεταζομένων ναῶν κοσμοῦνται ὑπὸ ξυλογλύπτων τέμπλων, ἀμβώνων καὶ ἐπισκοπικῶν θρόνων, με πλούσιον φυτικὸν καὶ ζωϊκὸν διάκοσμον εἰς διάτρητον τεχνικὴν, χρονολογούμενων ἰδίως ἀπὸ τοῦ 18ου αἰῶνος.

ΒΙΤΣΑ

1. Κοίμησις

Ἐπιμήκης αἶθουσα, χωριζομένη δι' ἐγκαρσίαν τόξων εἰς τρία διαμερίσματα, ἐκ τῶν ὁποίων τὸ μὲν μεσαῖον καλύπτεται ὑπὸ ὀκταγωνικοῦ τροῦλλου, τὰ δὲ ἄκρᾳ ὑπὸ ἀσπίδων. Ἡ ἀψὶς εἶναι τρίπλευρος. Εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν εἶναι προσκεκολλημένη στοά, εἰς τὴν βορείαν ὀστεοφυλάκιον. Κατὰ τὸν Λαμπρίδην (Ἡπειρωτικά Μελετήματα, Η', σ. 50), ἡ Κοίμησις ἦτο ἀρχικῶς μονή, μετετράπη δὲ εἰς ἐνοριακὴν ἐκκλησίαν τὸ 1554. Τὸ σημερινὸν κτήριο δὲν φαίνεται τόσον παλαιόν.

Αἱ κοσμοῦσαι τὸν ναὸν τοιχογραφίαι ἀνήκουν εἰς τὸν 18ον αἰ. Παρίστανται ὁλόσωμοι ἅγιοι εἰς τὴν κατωτέραν ζώνην, στηθάρια ἁγίων περιβελόμενα ὑπὸ κληματίδος εἰς τὴν μεσαίαν καὶ εὐαγγελικαὶ σκηναὶ εἰς τὴν ἀνωτέραν. Τὸ ξυλόγλυπτον τέμπλον φέρει ἀνθικὸν καὶ ζωϊκὸν διάκοσμον.

Σπουδαιότερα ἐκ τῶν εἰκόνων εἶναι ἡ Ὁδηγήτρια τοῦ τέμπλου, φέρουσα τὴν ἐπιγραφήν:

ΔΕΥΣΙΣ ΤΟΝ ΔΟΥΧ ΛΟΥΛΟΝ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ | ΔΙΜ(Η)ΤΡΙΟΥ
ΥΕΡΕΟΣ | Κ(ΑΙ) ΝΗΚΟΛΑΟΥ ΣΟΥΡΕΖΤΗ |
ΖΡΜΒ (= 1634)

Διαστ. 83 x 71,5 x 3 ἐκ.

Ἐκ τῶν λοιπῶν εἰκόνων μνημονεῦμεν Σταύρων με αὐτόξυλον πλαίσιον, 17ου - 18ου αἰ., με τρεῖς γυναῖκας ἀριστερά, τὸν Ἰωάννην καὶ τὸν ἐκατόνταρχον δεξιὰ καὶ κτήρια εἰς τὸ βάθος, ἀκολουθοῦσαν παλαιολόγειον πρότυπον (διαστ. 43 x 32,5 x 3 ἐκ.). Πρόδρομον περωτῶν κατ' ἐνώπιον, κρατοῦντα σταυρὸν καὶ εἰλητάριον, 18ου αἰ. (διαστ. 83,5 x 44,5 x 3,2 ἐκ.). τέλος τοὺς ἁγίους Τεσσαράκοντα, 18ου αἰ. (διαστ. 29,5 x 27 x 2,5 ἐκ.).

Εἰς τὴν Κοίμησιν ἀνήκει χειρόγραφον εὐαγγελιστάριον ἐπὶ περγαμηνῆς, κοσμούμενον ὑπὸ ἐπιτίτλων καὶ ἀρχικῶν σχεδιασμένων διὰ κινναβάρεως. Ἡ ἐκ ξυλίνων πινακίδων στάχωςις, διαστ.

Ἡπειρος. Κάστρον Ἰωαννίνων: α - β. Τμήμα τοῦ ἐσωτερικοῦ περιβόλου
πρὸ καὶ μετὰ τὰς ἐργασίας στερεώσεως

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡπειρος. Κάστρον Ἰωαννίνων: α - β. Τουρκικὸς λουτρὼν πρὸ καὶ μετὰ τὰς ἀναστηλωτικὰς ἐργασίας

Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ